

УДК 343.9 : 343.213

В. В. Пивоваров,
канд. юрид. наук, доцент кафедри
кримінології та кримінально-виконавчого
права, Національний юридичний
університет імені Ярослава Мудрого,
м. Харків

В. В. Маковецька,
студентка 5 курсу Інституту
підготовки кадрів для органів
прокуратури, Національний юридичний
університет імені Ярослава Мудрого,
м. Харків

КРИМІНАЛЬНА ВІДПОВІДАЛЬНІСТЬ КОРПОРАЦІЙ: ПРОБЛЕМА ВИЗНАЧЕННЯ ВИНИ

Розглянуто питання запровадження кримінальної відповідальності юридичних осіб та кримінологічні перспективи цього інституту.

Ключові слова: корпоративна злочинність, кримінальна відповідальність, вина юридичної особи.

Запровадження в Україні ринкових відносин супроводжувалося зростанням кількості підприємств. Діяльність суб'єктів господарювання, безперечно, має важливе значення для розвитку економіки країни. Однак поряд із цим тут спостерігаються й негативні тенденції. Так, намагаючись досягти максимального прибутку, діяльність таких підприємств дуже часто завдає шкоди суспільним відносинам, які охороняються кримінальним законодавством. Стрімке зростання злочинів з боку господарюючих суб'єктів дозволяє говорити про те, що сьогодні сформувався якісно новий вид злочинності – злочинність юридичних осіб, яку в кримінології називають «корпоративна злочинність». Проте ми не можемо ставити питання корпоративної злочинності без вирішення проблеми запровадження інституту

кримінальної відповідальності юридичних осіб.

У зв'язку з цим сьогодні існує нагальна потреба у кримінально-правовому регулюванні впливу на юридичних осіб і притягнення їх до кримінальної відповідальності. Головна складність стосовно запровадження і функціонування інституту кримінальної відповідальності юридичних осіб полягає в тому, що теорія національного кримінального законодавства розвивалася виключно у напрямку кримінальної відповідальності тільки фізичних осіб. Законодавчо визначено, що суб'єктом злочину є фізична осудна особа, яка вчинила злочин у віці, з якого відповідно до чинного Кримінального кодексу України (далі – КК України) може наставати кримінальна відповідальність. Тому сьогодні підприємства, установи, організації, акціонерні товариства, товариства з обмеженою відповідальністю тощо, які визнаються юридичними особами, не можуть бути суб'єктами злочинного діяння. Поряд із тим юридичні особи, через які здійснюються злочини, прикриваючи свою діяльність у легальних формах, залишаються реальною базою для подальшої злочинної діяльності.

Як відомо, юридичні особи визнаються суб'єктами злочинів у кримінальному праві багатьох іноземних держав, зокрема в США, Франції, Великій Британії тощо. Попри це серед науковців все ще точиться полеміка навколо питання кримінально-правового статусу суб'єкта злочину, причинно-наслідкового зв'язку і вини юридичної особи. Оскільки діяльність юридичної особи складається з діяльності окремих фізичних осіб, існують різні бачення щодо того, ким все ж таки реально вчиняється злочин і як у законі та судовій практиці необхідно визначити відповідальність за такий злочин.

Проблема запровадження інституту кримінальної відповідальності юридичних осіб досить давно є об'єктом уваги науковців. Чимало наукових праць було присвячено даній темі. Зокрема, за кордоном дослідженням кримінальної відповідальності юридичних осіб займалися такі вчені, як О. Ю. Антонова, Б. В. Волженкін, С. І. Келіна, Н. Ф. Кузнецова, Н. Є. Крилова та ін. У вітчизняній науковій літературі концептуальні та спеціальні питання з

даної проблеми розглядалися В. К. Грищуком, Н. О. Гуторовою, І. М. Даньшиним, О. О. Дудоровим та ін.

Однак думки науковців щодо кримінальної відповідальності юридичних осіб неоднозначні. Зустрічаються як прихильники запровадження даного інституту в законодавство, так і ті, хто виступають рішуче проти.

Інститут відповідальності юридичних осіб знаходить своє закріплення в різних правових системах. Вивчення юридичних джерел свідчить, що кримінальну відповідальність юридичних осіб встановлено 1976 р. у Нідерландах, 1982 р. – у Португалії, 1995 р. – у Фінляндії, 1997 р. – у Китаї. Нині кримінальна відповідальність юридичних осіб існує в США, Канаді, Великій Британії, Шотландії, Данії, Люксембургу. Цікаво, що в Німеччині, Швеції, Італії та Іспанії встановлено так звану квазікримінальну (по суті – адміністративно-кримінальну) відповідальність юридичних осіб [7, с. 79]. Отже, у різних державах склалися різні моделі закріплення даного інституту в законодавство.

Світовій практиці відомо декілька підходів правового регулювання інституту кримінальної відповідальності юридичних осіб. Відповідно до першого з них юридична особа розглядається як самостійний суб'єкт злочину. Тобто вона може нести кримінальну відповідальність як поряд із фізичними особами, так і самостійно. Такий підхід було використано в юридичних системах США, Великої Британії, Австралії, Нідерландів, Франції, Португалії і ряду інших країн, а також інкорпоровано у правові системи Грузії, Литви, Молдови, Естонії [1, с. 27]. Другий підхід кримінальної відповідальності юридичних осіб більшою мірою враховує принцип винної відповідальності особи за вчинення злочину, і ґрунтується на визнанні фізичної особи єдиною можливим суб'єктом злочину. У випадку ж участі юридичної особи в злочині, вчиненому фізичною особою в його інтересах, юридична особа поряд із фізичною особою піддається кримінально-правовому впливу як додатковому. На даний час ця модель введена в кримінальне законодавство таких країн, як Австрія, Албанія, Іспанія, Латвія, Мексика, Перу, Туреччина, Швейцарія.

Третій підхід передбачає адміністративну відповідальність юридичних осіб за причетність до злочину. Віднести цю модель до інституту кримінальної відповідальності юридичних осіб можна лише умовно. Деякі вчені називають цей підхід «квазікримінальна відповідальність юридичних осіб». Вона характерна для країн, що займають помірковану позицію щодо заходів впливу на юридичних осіб. Сьогодні така модель існує в Німеччині, Італії, Швеції [2, с. 15].

Слушною є думка О. О. Кашкарова, який відзначає, що встановлення кримінальної відповідальності юридичних осіб – складний і багатовекторний процес, який потребує переосмислення в першу чергу існуючих принципів кримінального права та кримінальної відповідальності, а саме суб'єктивного ставлення у вину та індивідуалізації кримінального покарання, а також створення нових принципів, що будуть відповідати сучасним вимогам законодавства про кримінальну відповідальність [8, с. 239].

Ідея запровадження інституту кримінальної відповідальності юридичних осіб не оминула і вітчизняного законодавства. Так, 23.05.2013 р. Верховна Рада України прийняла Закон України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України (щодо виконання Плану дій щодо лібералізації Європейським Союзом візового режиму для України щодо відповідальності юридичних осіб)». Щодо КК України, то зміни вступили в силу з 01.09.2014 р. і стосуються розділу XIV-I «Заходи кримінально-правового характеру щодо юридичних осіб» Загальної частини. У зв'язку з тим, що вітчизняна кримінально-правова доктрина базується на позиції, відповідно до якої суб'єктом злочину не може бути визнана юридична особа, законодавець обрав підхід згідно з яким єдиним суб'єктом злочину визнається фізична особа. Що ж стосується юридичної особи, то до останньої можуть застосовуватися відповідні заходи кримінально-правового характеру.

На нашу думку, в цілому концепція кримінальної відповідальності юридичних осіб є кримінологічно перспективною, особливо щодо підвищення ефективності боротьби з цілою низкою специфічних видів злочинної

діяльності, включаючи корпоративну злочинність у цілому. Разом із тим не можна не бачити і всю складність рішення цієї проблеми як на законотворчому, так і на правозастосовному рівні.

Низка складних питань пов'язана із природою юридичної особи. Визначаючи природу юридичної особи, С. В. Проценко стверджує, що відповідно до позиції загальної теорії права під юридичною особою розуміється штучно створений шляхом простої фікції суб'єкт права. За даною концепцією, юридична особа створюється з конкретною метою, причому тільки держава відповідним актом може «викликати її до життя», визначаючи при цьому сферу її діяльності [12, с. 63]. З огляду на це можна дійти висновку, що юридична особа як проста фікція є «кримінально недієздатною». Дієздатними є люди, які в суспільному обігу виступають як «законні представники» такої особи. Таким чином, потрібно сказати, що юридична особа не може діяти без волі людей. За юридичною особою завжди стоїть конкретна людина, фізична особа або їх колектив.

Вважається, що наріжним каменем кримінальної відповідальності юридичних осіб є вирішення питання вини (як одного із обов'язкових елементів складу правопорушення) суб'єкта відповідальності. Адже конструкція вини, як психічне ставлення до вчиненого, що виражається у формі умислу чи необережності, має на увазі тільки поведінку особистості, й її не можна механічно перенести на злочинну діяльність господарської організації. У такому контексті вести мову стосовно вини юридичної особи неможливо. Скоріше за все вина юридичної особи має оцінюватися як перенесене на діяльність корпорації психічне ставлення фізичних осіб-керівників юридичної особи до діяння та його наслідків у формі умислу та необережності. Це зумовлює необхідність ставити питання про відокремлення суб'єкта злочину, яким є фізична осудна особа, яка досягла віку кримінальної відповідальності, від суб'єкта кримінальної відповідальності, яким повинна визнаватися юридична особа. Зокрема, на таке вказують багато науковців. Вони наголошують, що доцільно розрізняти *суб'єкт злочину* і *суб'єкт кримінальної*

відповідальності. Злочин як суспільно небезпечне протиправне і винне діяння може вчиняти тільки фізична особа, яка володіє свідомістю і волею. Саме таке діяння, яке містить у собі ознаки відповідного складу злочину, є підставою кримінальної відповідальності. А от нести кримінальну відповідальність за такі діяння могли б не тільки фізичні особи, але й за певних умов і юридичні. Науковці зазначають, що притягнення до кримінальної відповідальності керівників або інших фізичних осіб, які представляють відповідну юридичну особу, як правило, пов'язано по суті з об'єктивним ставленням, оскільки така особа хоча і знала про незаконну діяльність юридичної особи, але своїми силами змінити нічого не могла. У багатьох випадках взагалі складно встановити, хто конкретно винний у злочині. Зокрема, А. С. Нікіфоров пише: «Злочин визнається вчиненим юридичною особою, якщо він вчинений (безпосередньо чи за посередництвом інших осіб) особою або особами, які контролюють здійснення юридичною особою її прав і діють з метою здійснення цих прав, тобто є для юридичної особи її «другим я» [10, с. 63–68].

Цікаву позицію зайняв Р. В. Мінін, який висловлює своє негативне ставлення до позиції тих науковців, які стверджують, що вина організації у вчиненні кримінального правопорушення встановлюватися не повинна. Він наголошує на тому, що прихильники зазначеного підходу заперечують існування вини юридичних осіб у складі правопорушення, говорячи про незастосовність до юридичних осіб класичного поняття вини, сформульованого для фізичних осіб. Однак суб'єктивна сторона виступає як обов'язковий елемент будь-якого складу правопорушення. Тому науковець виділяє два основних підходи до визначення вини юридичних осіб – суб'єктивний та об'єктивний – і зазначає, що юридична особа виступає як самостійний суб'єкт права, який має свої інтереси в соціально-економічному житті й володіє власною волею та здатністю нести відповідальність за прийняті рішення. Працівники повністю підкоряються волевиявленню юридичної особи. Пов'язувати вину юридичної особи з виною окремих службовців (суб'єктивний підхід) теоретично неправильно. Організація володіє самостійною виною, яка

розкривається в об'єктивній концепції вини юридичної особи. Об'єктивне розуміння вини юридичної особи дозволяє притягнути винну організацію до кримінальної відповідальності, не дивлячись на неможливість притягнення до такої окремих фізичних осіб [9, с. 9-10].

Як бачимо, навіть серед науковців, які в цілому є прихильниками інституту кримінальної відповідальності юридичних осіб, немає єдиного підходу до визначення вини юридичної особи. Водночас неабияким наріжним каменем є принцип особистої винної кримінальної відповідальності і для противників даного інституту.

Противники кримінальної відповідальності юридичних осіб надають свої аргументи проти введення даного інституту в діюче законодавство. Один із головних аргументів вчених – противників запровадження кримінальної відповідальності юридичних осіб полягає в тому, що юридична особа діє тільки за посередництвом своїх представників, її діяння не може мати так званої «психологічної ознаки». Тобто діяльність юридичних осіб не може виражатися у формі умислу або необережності. Так, у багатьох правових системах *поняття вини включає в себе елемент докору*, який відповідно до класичної теорії кримінального права може бути звернутий лише до фізичної особи [11, с. 243].

Н. Ф. Кузнецова вважає, що поєднувати принципи вини та особистої відповідальності з невинною колективною відповідальністю юридичних осіб неможливо. Вина являє собою не що інше, як психічне ставлення особи до свого діяння. Такої вини у юридичних осіб немає. Підставою кримінальної відповідальності, відповідно до принципу законності, є вчинення правопорушення (або наявності його складу). Подібного злочину, як заподіяння шкоди дією або бездіяльністю, юридична особа також вчинити не може [8, с. 20]. Чинне кримінальне законодавство у тому вигляді, в якому воно існує сьогодні, не готове ефективно сприймати кримінальну відповідальність по відношенню до юридичних осіб.

Беручи до уваги, що юридична особа (через загальні збори учасників) делегує органу управління прийняття та виконання основних стратегічних і

оперативних рішень в інтересах і від імені юридичної особи, то через це вона і повинна нести відповідальність. Сама по собі юридична особа не здатна до психічної діяльності, характерної для фізичної особи. Тому, створивши штучний суб'єкт – фікцію, законодавець прирівнює волевиявлення та вину юридичної особи до фізичної [4, с. 98].

У даному контексті П. П. Іванцов також зазначає, що розуміння вини конкретної фізичної особи, яка безпосередньо вчинила злочин, як вини юридичної особи суперечить вимогам теорії психологічної концепції вини. Винність організації трактується в межах теорії *оціночної вини*, яка є неприйнятною для вітчизняної теорії кримінального права. Змістом вини є сукупність психічних елементів, які відображають об'єктивні ознаки злочину і виражають конкретне ставлення особи до цих ознак. Вина виражається в сукупності конкретних психічних процесів, які відбуваються в центральній нервовій системі людини. Відповідно, юридична особа (фіктивна за своєю природою, яка не володіє ні тілом, ні розумом) не може бути визнана суб'єктом злочину [5, с. 18].

Т. С. Батраченко, обгрунтовуючи недоцільність введення кримінальної відповідальності юридичних осіб, наводить такі аргументи. Можливість накладення кримінального покарання на юридичну особу без доведення факту наявності її вини у вчиненні злочину суперечить положенням ст. 62 Конституції України, відповідно до якої особа не може бути піддана кримінальному покаранню, доки її вину не буде доведено в законному порядку і встановлено обвинувальним вироком суду. Наявність вини – обов'язкова умова притягнення особи (фізичної чи юридичної) до кримінальної відповідальності. Юридична особа, як штучне утворення, не наділена психікою, інтелектуальними й волевими ознаками, відповідно, не може почуватися винною. Отже, довести наявність у її діях вини неможливо. Саме тому неможливо і притягнути до кримінальної відповідальності юридичну особу [3, с. 99].

Таким чином, кожен науковець, який не підтримує концепцію

кримінальної відповідальності юридичної особи, особливу увагу звертає на винність юридичної особи. Поряд із цим багато прихильників введення даного інституту також говорять про те, що не слід використовувати стосовно юридичних осіб терміни «вина», «винність», які мають психологічний зміст. Беручи це до уваги, можна говорити про те, що вина юридичної особи виявляється опосередковано через винну поведінку її працівників, які контролюють здійснення юридичною особою її прав та обов'язків. А питання про відповідальність юридичної особи можна ставити тільки в тому випадку, якщо встановлена вина керівника юридичної особи. Таким чином вина юридичної особи буде визначатися симбіоз як психічного ставлення її керівників до вчиненого ними діяння і суспільно небезпечних наслідків, та матеріальної складової злочину.

Необхідність запровадження інституту кримінальної відповідальності юридичних осіб за вчинення багатьох економічних, екологічних злочинів, злочинів проти миру та безпеки людства на цей час визнається більшістю вчених-кримінологів. Однак запровадження даного інституту потребує передусім значної модернізації вітчизняного кримінального законодавства щодо суб'єкта злочину, і це завдання покладається на науку кримінального права. Так, однією з проблем введення кримінальної відповідальності юридичних осіб є те, що визнання юридичної особи суб'єктом злочину не відповідає традиційній кримінально-правовій доктрині винної відповідальності в розумінні цілеспрямованого усвідомленого суб'єктивного (психічного) ставлення суб'єкта до діяння і наслідку.

Вважаємо, що на сьогодні існує нагальна потреба вирішення низки складних науково-теоретичних проблем інституту відповідальності юридичних осіб. Адже суспільству необхідні нові, впливові та дієві механізми кримінально-правового примусу для реалізації заходів запобігання корпоративній злочинності – як в національному, так і в інтегрованому світовому масштабі.

Список літератури:

1. Алимбеков М. Уголовная ответственность юридических лиц: теория и практика / М. Алимбеков // Юрист. – 2011. – № 5. – С. 24–29.
2. Бастрыкин А. К вопросу о введении в России уголовной ответственности юридических лиц / А. Бастрыкин // Время и право : научн.-практ. журн. Главного управления МЮ РФ по СЗ и ГОУ ВПО РПА МЮ Северо-Западный ф-л. – 2012. – № 3. – С. 14–19.
3. Батраченко Т. С. Визначення окремих проблемних питань щодо кримінальної відповідальності юридичних осіб / Т. С. Батраченко // Вісник академії митної служби України. – Серія «Право». – 2013. – № 2. – С. 97–101.
4. Богданов Е. В. Сущность и ответственность юридического лица / Е. В. Богданов // Государство и право. – 1997. – № 10. – С. 97–101.
5. Иванцов П. П. Проблема ответственности юридических лиц в российском уголовном праве : автореф. дис. ... канд. юрид. наук / П. П. Иванцов. – СПб., 2000. – 22 с.
6. Кашкаров О. О. Передумови реформування Кримінального кодексу України та створення законодавства про кримінальні проступки [Електронний ресурс] / О. О. Кашкаров // Форум права. – 2009. – № 1. – С. 236–241. – Режим доступу : <http://www.nbuv.gov.ua/e-journals/FP/2009-1/09koopkr.pdf>.
7. Крылова Н. Е. Уголовная ответственность юридических лиц во Франции: предпосылки возникновения и основные черты / Н. Е. Крылова // Вестник Московского университета. – 1998. – № 3. – С. 69–80.
8. Кузнецова Н. Ф. Кодификация норм о хозяйственных преступлениях / Н. Ф. Кузнецова // Вестник МГУ. – Серия 11 «Право». – 1993. – № 4. – С. 17–26.
9. Минин Р. В. Институт уголовной ответственности юридических лиц в России: проблемы обусловленности и регламентации : автореф. дис. ... канд. юрид. наук / Р. В. Минин. – Тюмень, 2008. – 20 с.
10. Никифоров А. С. Современные тенденции развития уголовного законодательства и уголовно-правовой теории / А. С. Никифоров // Государство и право. – 1994. – № 6. – С. 63–68.
11. Пасека О. Ф. До питання про доцільність визнання юридичної особи суб'єктом злочину / О. Ф. Пасека // Науковий вісник Львів. держ. ун-ту. внутр. справ. – 2007. – № 2. – С. 240–249.
12. Проценко С. В. К вопросу о целесообразности привлечения к уголовной ответственности юридических лиц / С. В. Проценко // Юридический мир. – 2008. – № 9. – С. 62–69.

Пивоваров В. В., Маковецкая В. В. Уголовная ответственность корпораций: проблема определения вины.

Рассмотрен вопрос введения уголовной ответственности юридических лиц и криминологические перспективы этого института.

Ключевые слова: корпоративная преступность, уголовная ответственность, вина юридического лица.

Pyvovarov V. V., Makovetska V. V. Criminal liability of corporations: the problem of guilt.

The article examines the introduction of criminal liability of legal entities and criminological prospects of this institute.

Key words: corporate crime, criminal liability, guilt of legal entity.